

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории Древнего мира и Средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной академии наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной академии наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

⁴ Григорович-Барський В. Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Пер. з давньоукр., післям. і прим. П. Білоуса; передм. О. Субтельного; за ред. М. Москаленка. – К., 2000. – С. 385-386.

⁵ Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Вып. I. – К., 1966. – С. 60-71, табл. XXVII, XXVIII.

⁶ Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995-2003 гг. – М., 2004. – С. 527.

⁷ Див.: Близнюк С.В. Указ. соч. – С. 68-69.

В.В. Котенко (Київ, Україна)

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ХОРИ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО НА ПРИКЛАДІ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ

Під час заснування нового поселення, в даному випадку в межах херсонеської хори, греки особливу увагу, як і на батьківщині, звертали на організацію культів та святилиць різних божеств і найбільш шанованих героїв, в першу чергу покровителів та захисників.

Як показують результати археологічних досліджень херсонеських поселень у Північно-Західному Криму, спеціальних храмових споруд у їх забудові передбачено не було. Тому, говорячи про релігійне життя на поселенні Маслини, особливу увагу слід звертати на домашні святилища, культову теракоту та культовий посуд.

Відсутність спеціальних храмових будівель на хорі Херсонеса в цілому та на Маслинах зокрема, ймовірно, пояснюється обмеженим економічним потенціалом поселення, де людські та матеріальні ресурси не були розраховані на масштабне будівництво. Святилища на Маслинах були домашніми, територіально пов'язаними з певним житловим комплексом і орієнтованими, перш за все, на його мешканців. Вони представлені стаціонарними вівтарями-жертівниками, що об'єднували певне коло жителів поселення¹. У грецьких центрах часто знаходять порівняно невеликі вівтарі прямокутної, рідше округлої форми, виготовлені з кам'яного моноліту².

На Маслинах виявлено три таких вівтарі, і їх локалізація по території поселення виглядає закономірною. Перший культовий осередок знаходився у внутрішньому дворі центральної частини житлового блоку, що примикав до баштового комплексу західної башти, другий і третій розміщувалися безпосередньо на першому поверсі південної і західної башт³.

Перший вівтар, що був зафіксований у дворі західної башти, був виготовлений з нехарактерного для основного будівництва каменя – щільного мармурового вапняку, що мав розміри 0,45×0,30×0,18 м⁴. Він був ретельно оброблений і обтесаний під блок, на лицьовій частині якого

були просвердлені два геометрично правильні кільця, символіка яких, на жаль, не зрозуміла. На верхній частині цього вівтаря були також зафіксовані сліди рубаючого інструменту і кіптяви. Виходячи з цих даних, В.О. Латишева зробила припущення, що в давнину цей вівтар був пов'язаний з культом жертвопринесення тварини і спалювання м'яса⁵. У ході розкопок двору біля вівтаря була також виявлена теракота богині Деметри, якій, очевидно, і був присвячений культовий осередок.

Другий культовий комплекс був розташований у внутрішньому приміщенні південної башти. Вівтар, що походив звідти, був аналогічний першому за якістю каменя і нанесеній символіці⁶. Швидше за все, культи, що тут відправлялися, були пов'язані з поклонінням богині Деметрі. З приміщення південної башти походять також срібна оковка з рельєфним зображенням Деметри та теракотова протома богині⁷. З цим культом В.О. Латишева пов'язувала також пропалені зерна злаків, які, згідно давньогрецькій традиції, були кинуті в палаюче на вівтарі вогнище. Культовий комплекс доповнювали глиняні моделі зерна, що були пофарбовані в червоний колір, а також скупчення вохри⁸.

Третій вівтар розміщувався на першому поверсі західної башти. Він являв собою квадратне в плані глинобитне вогнище (0,80×0,80 м), що підвищувалося над рівнем підлоги на 0,20 м (одна із сторін була вищою – 0,25 м). В центрі вогнища було напівсферичне заглиблення зі слідами обпеченої глини, сажі, вугілля, попелу. Зверху воно було покрите біло-рожевою обмазкою того ж тону і якості, що й підлога (товщина шару 0,07 м). Поряд з вогнищем виявлена чаша, виліплена з погано обпеченої глини та вмазана в підлогу⁹.

Культовий характер, ймовірно, мало все приміщення башти. Про це свідчить його внутрішнє оформлення. В кожному кутку кімнати, окрім південно-східного, були також зафіксовані вогнища, але, на відміну від центрального, всі вони виявилися зруйнованими, тому складно говорити про їх конструкцію. Збереглися лише розвали каміння з великою кількістю обпеченої глини зі слідами вугілля, сажі, золи. На підлозі приміщення, біля північно-західної стіни, було також виявлено велике овальне блюдо. Як і чаша, воно виліплене з погано обпеченої глини та вмазане в підлогу. Приміщення також мало неординарне декорування стін. Судячи зі збережених слідів штукатурки, вони мали світло-рожевий колір, як підлога та вівтар. Під час розчистки вогнища була знайдена теракотова статуетка богині Деметри чи Кори, тому приміщення, очевидно, містило вівтар, присвячений цій богині. Так, блюдо типу жаровні, ймовірно, було призначене для жертвовного м'яса, а чаша – для узливання, що було пов'язано з відправленням культу Деметри.

Подібні домашні вівтарі були зафіксовані також у Керкінитіді¹⁰. Такі конструкції, на думку А.С. Русяєвої, могли вказувати на вшанування

культу Гестії – сакральної володарки житла, яка дає тепло, їжу, надію на добробут. Культова кімната з вогнищем в такому випадку може розглядатися як домашнє святилище божества. Поруч з цим, вівтар міг слугувати і для відправлення інших культів¹¹.

В системі ритуальних дій, окрім жертвопринесень, певне місце відводилося узливанням і кадінням. На Маслинах з цими священними обрядами доречно пов'язувати чашоподібні посудини, що присутні в керамічному комплексі поселення. За формою вони виокремлюються з маси звичайного побутового посуду, проте мають аналоги серед матеріалу, що походить з сакральних комплексів. Для з'ясування характеру використання чашоподібних посудин у відправленні культу – для узливань або кадінь – певним орієнтиром може слугувати наявність або відсутність на них слідів вогню, диму, перепалення, характерних для курильниць та світильників.

Відношення до культу, очевидно, мали фіміатерії – посудини на високій профільованій ніжці, виготовлені зі світло-сірої глини без помітних домішок, покриті в ряді випадків чорним лаком. У керамічному комплексі поселення зустрічаються також ліпні чаші, що імітують форми чорнолакових посудин. На Маслинах такі чаші-світильники зустрічалися у поєднанні з культовою теракотою. Чаша-світильник, де підтримувався вогонь, ймовірно, встановлювалася в будинку поряд з культовою теракотою, підсвічуючи образ божества. Подібний комплекс, разом з описаними вище вівтарями-жертвниками, виконував функції своєрідного домашнього святилища, місце звернення поселенців до бога, його шанування¹².

Торкаючись питання про головні шановані божества на Маслинах, особливу увагу варто приділити теракотовим статуеткам. Серед різноманітного матеріалу, отриманого в ході розкопок поселення, теракота займає особливе місце. Вона не належить до масових знахідок – за час розкопок було знайдено 14 фігурок різного ступеня збереженості. Вся теракота з Маслин походить з території західного укріплення¹³ і пов'язана з домашніми святилищами. Серед культових фігурок домінують зображення божеств землеробського кола – Деметри і Кори, що були виявлені в культових комплексах поряд з вищеописаними вівтарями. В.О. Латишева була схильна датувати найраніші з них останньою третинною IV ст. до н.е., а центром їх виробництва називала Херсонес¹⁴. Не менше шести з них мають відношення до аграрної тематики, що виглядає закономірним, враховуючи міфологічну сутність Деметри та її дочки Кори і землеробський характер поселення Маслини.

Аналогічна теракота була отримана також в ході дослідження Керкінітиди¹⁵ та садиби У-6 поселення Панське I¹⁶. В обох випадках також

засвідчуються відправлення культів аграрної тематики, а виробництво та побутування статуєток датується кінцем IV – початком III ст. до н.е.¹⁷

Окрім аграрної тематики, в культовій теракоті Маслин представлені й інші сюжети. Так, в ході археологічних розкопок при розчищенні південної башти були виявлені три теракоти у вигляді широко поширеного в грецькій коропластиці образу крилатого юнака. Його ідентифікація виявилася суперечливою. В.О. Латишева не була схильна називати його традиційно ні Еротом-Танатосом, оскільки фігурка була виявлена в житловому приміщенні, ні Іакхом, вказуючи на дуже сумний його вигляд. Прослідкувавши хтонічну основу землеробського культу Деметри і Кори, В.О. Латишева вбачала в ньому зв'язок з ідеєю життя і смерті і розглядала теракоти крилатого божества як зображення Ерота-Танатоса¹⁸. Але в сучасній історіографії зображення крилатого хлопця все ж зв'язується із землеробським культом, оскільки не лише на Маслинах, але й в інших центрах Північного Причорномор'я він супроводжує Деметру і Персефону¹⁹. Аналогічна теракота Ерота з Панського I датується кінцем IV – початком III ст. до н.е.²⁰

Ще один сюжет в культовій теракоті Маслин представлений двома фігурками сидячих голубів, що були знайдені в одному комплексі з вищеописаним крилатим божеством. Виходячи з цього, В.О. Латишева зв'язує їх в єдиний міфологічний сюжет про зберігання людської душі²¹. Вшанування культу Афродіти на поселеннях херсонеської хори в Північно-Західній Тавриці підтверджується знахідкою теракоти кін. IV – поч. III ст. до н.е. із зображенням богині у Керкінитіді. Правою рукою Афродіта притискала до себе голуба – свій невід'ємний атрибут²².

Серед теракотових статуєток можна виділити також зображення жінки в стрімкому танці з тимпаном в руці, ймовірно Ніки²³. В епоху еллінізму вшанування цієї богині проявлялося у відправленні неофіційних приватних культів. Відтворення образу Ніки відоме також на керкінікідських монетах середини IV ст. до н.е. На думку В.О. Кутайсова, це не було свідченням існування відповідного полісного вшанування богині, а свідчило, насамперед, про смуту і військову нестабільність, яку переживала Керкінітіда в цей час²⁴.

Виходячи з вищенаведеного, на Маслинах, очевидно, шанувалися поширені у всьому античному світі культи домівки, родинного достатку, віри в безсмертя людської душі. Проте найбільш популярними і суспільно значущими були культи Деметри і Кори, з якими мешканці поселення пов'язували свої надії на достаток всієї землеробської общини. Присутність на Маслинах жанрової теракоти – показник дотримання античних традицій в області культури і побуту. Подібно до інших поселень хори, де основою економіки було сільське господарство з землеробським профілем, переважна більшість населення вшанувала в

домашніх культурах Деметру, Кору-Персефону, Кібелу, кабірів, Гермеса, Афродіту, Гестію, хоча не всі з них вдається прослідкувати археологічно.

Відмінність хори від міських центрів виявляється, головним чином, в тому, що тут теракота була власністю, ймовірно, окремого найбільш заможного кола поселенців, тоді як в міських центрах жанрова теракота була скоріше атрибутом повсякденного життя, своєрідним стандартом міського побуту.

Таким чином, антична цивілізація з характерним для неї способом мислення, укладом життя та побутом процвітала і на далекій периферії материкової Греції. У самому факті присутності на Маслинах теракоти позначилася прихильність традиційним для античності формам свідомості, культовим смакам і звичкам. Їх стійкість і популярність на далекій північній околиці херсонеської хори, на кордоні з варварським світом, очевидні.

¹ Латышева В.А. К истории культов населения херсонесской хоры // Проблемы исследований античных городов. Тез. – М., 1989. – С.67.

² Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье — К., 2009. — С.16.

³ Латышева В.А. К истории культов... – С.67.

⁴ Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1974 год // Архив МАЭСУ. – Ф. 1. – Оп. 4. – Д. 4. – Л.16.

⁵ Латышева В.А. К истории культов... – С.67.

⁶ Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1976 год // Архив МАЭСУ. – Ф. 1. – Оп. 4. – Д. 6. – Л.18.

⁷ Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1974 год // Архив МАЭСУ. – Ф. 1. – Оп. 4. – Д. 4. – Табл. XXVI.

⁸ Латышева В.А. К истории культов... – С.67.

⁹ Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1972 год // Архив МАЭСУ. – Ф. 1. – Оп. 4. – Д. 2. – Л.7.

¹⁰ Кутайсов В.А. Керкинитиды в античную эпоху. – К., 2004. – С.92.

¹¹ Русяева А.С. Домашні святилища і культури в античних містах Північного Причорномор'я VI-II ст. до н. е. // Археологія . — 2001. — N 2. — С. 41-51.

¹² Латышева В. А. Культовые сосуды поселения херсонесской хоры Маслины // ВХУ. – 1994. – № 385 : История. – С. 27.

¹³ Котенко В.В. Баштові комплекси поселення Маслини у Північно-Західній Тавриці // Археологія і давня історія України. Вип. 5. Археологія: від джерел до реконструкції. – К., 2011. – 2011. – С. 114-117.

¹⁴ Латышева В.А. Терракота из раскопок поселения херсонесской хоры Маслины // Древности 1994. – Харьков, 1994. – С. 127.

¹⁵ Кутайсов В. А. Указ. соч. – С.88.

¹⁶ Hannestad L., Stolba V.F., Blinkenberg Hustrup H. Black-Glazed, Red-Figure and Grey Ware Pottery // Panskoye I. – Vol. 1. – Aarhus, 2002. – P.203-213.

¹⁷ Там само, р.208.

¹⁸ Латышева В.А. Терракота...– С. 130-132.

¹⁹ Вдовиченко И.И. Античные расписные вазы в Северном Причерноморье (VII-IV вв. до н.э.). — Симферополь, 2008. — С.101.

²⁰ Hannestad L., Stolba V.F., Blinkenberg Hustrup H. Op. cit. – P.208.

²¹ Латышева В.А. Терракота... – С. 130-132.

²² Кутайсов В. А. Указ. соч. – С.89.

²³ Латышева В.А. Терракота... – С. 133.

²⁴ Кутайсов В. А. Указ. соч. – С.92-93.

П.М. Котляров (Київ, Україна)

ЗАХИСТ ВІРИ І ПРАВО НА ОПІР: ФІЛІП МЕЛАНХТОН ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ ЄВАНГЕЛІЧНИМИ КНЯЗЯМИ

Початковий етап розвитку німецької Реформації характеризується не лише гострими ідейними конфліктами із захисниками католицизму, але й диференціацією самого лютеранського табору та напруженими дискусіями щодо суспільно-політичних і релігійних проблем. Чи не найбільш болючим у реформаційному русі було питання про право на збройний захист релігійних переконань і військовий опір опонентам, в тому числі й імператору. Дати відповідь на це питання намагалися як відомі релігійні діячі лютеранства, так і представники широкого спектру радикальної Реформації. Полярні висновки, таким чином, стали предметом гострої ідейної полеміки. В даному дослідженні мова буде вестися про започаткування теоретичних розробок щодо можливості та характеру збройного опору одним із відомих керівників протестантського табору лютеранського спрямування – Філіпом Меланхтоном (1497–1560 рр.).

Отже, максимально гостро це питання постало після Вормського рейхстагу 1521 р. Небажання Мартіна Лютера визнати свої погляди помилковими унеможливило мирне врегулювання конфлікту. Наслідком став підписаний Карлом V Вормський едикт (8 травня 1521 р.), що підтвердив невизнання імператором нової релігії та піддавав опалі Лютера з його прибічниками. Одночасно едикт засвідчив глибокий розкол німецького суспільства за конфесійною ознакою й поставив перед ідеологами євангелічного вчення низку гострих питань, що виходили за звичні межі релігійних диспутів.

Інтерес істориків до цієї дискусійної проблеми ніколи не згасав. Проте основна увага фокусувалася зазвичай на наративах головного керманіча Реформації – Мартіна Лютера¹. Однак найбільш послідовно питання про право на збройний опір розроблялося іншим діячем німецької Реформації – Філіпом Меланхтоном, який здійснив перші